

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

**Дипломна робота
(магістра)**

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ
ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ВЛАСНОЇ
ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ»**

Виконала: студентка 2 курсу
Ps1-M19 групи
спеціальності 053 Психологія
(денна форма навчання)
Харкавлюк Анна Дмитрівна

Науковий керівник:
Онуфрієва Ліана Анатоліївна,
кандидат психологічних наук,
професор, завідувач кафедри
загальної та практичної психології

Рецензент:
Івашкевич Едуард Зенонович,
доктор психологічних наук,
професор, професор кафедри
загальної та практичної психології

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ	7
1.1. Основні підходи до дослідження толерантності особистості	7
1.2. Вікові особливості старшокласників	11
1.3. Психологічні особливості толерантності старшокласників.....	14
Висновки до розділу 1	20
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ ЯК ВЛАСНОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ	21
2.1. Методика та організація дослідження	21
2.2. Аналіз результатів дослідження особливостей толерантності старшокласників.....	23
2.3. Психолого-педагогічні умови розвитку толерантності старшокласників.....	29
Висновки до розділу 2	34
РОЗДІЛ III. ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ СПРИЯННЯ РОЗВИТКУ ТОЛЕРАНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАЛЬНО- ВИХОВНОМУ ПРОЦЕСІ	36
3.1. Мета і завдання формувального експерименту	36
3.2. Комплекс занять щодо підвищення рівня толерантності у старшокласників.....	38
3.3. Аналіз ефективності впровадження в навчально-виховний процес комплексу занять щодо підвищення рівня толерантності в учнів старших класів.....	61
Висновки до розділу 3	68
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	73
ДОДАТКИ	78

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному вирі життя і діяльності людини термін «толерантність» набуває все більшої популярності. Не зважаючи на те, що проблема формування та розвитку толерантності особистості знайшла прояв у психологічній теорії, вона не отримала належної реалізації в діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. Адже саме в школі, зокрема у старших класах, відбувається усвідомлення власної індивідуальності, поява життєвого плану, настанова на свідому побудову власного життя.

Загальновідомо, що юність – надзвичайно складна, суперечлива стадія життєвого шляху, яка закладає ціннісний фундамент особистості. Це перехідний період від зрілості фізичної до зрілості соціальної. Значної ваги у свідомості старшокласників набуває усвідомлення ними тих якостей оточуючих людей і своїх власних, які зумовлюють людські взаємини. Значення діяльності вчителя у формуванні толерантних відносин старшокласників з оточуючими – сприяти їх готовності та вмінню вступати в діалог, разом з іншими шукати істину і повідомляти про результати своїх пошуків у формі, зрозумілій кожному. Толерантність являє собою нову основу педагогічного і навчального спілкування вчителя й учня, суть якого зводиться до таких принципів навчання, які створюють оптимальні умови для формування в учнів культури, гідності, самовираження особи.

Проте визнати важливість принципів толерантності для освіти – це необхідний, проте лише перший крок. Подальше просування вимагає, перш за все, розуміння природи толерантності, розкриття витоків і умов розвитку «толерантної особи», а для створення ефективних педагогічних підходів необхідна відповідна психологічна теорія.

Зазначимо, що питання розвитку толерантності особистості вже були предметом уваги дослідників. Зокрема, питання етичного та соціокультурного аспектів толерантності розглядаються в роботах Г.

Бакієвої, Д. Зінов'єва, В. Золотухіна, Г. Солдатової, А. Скок, В. Шаліна та ін. Психологічний аспект толерантності досліджувався О. Асмоловим, Л. Виготським, О. Орловим, К. Роджерсом, В. Петровським, Л. Шайгеровою, С. Бондиревою, Г. Бардієр, С. Щеколдіною та ін.

Водночас, аналіз психологічної та педагогічної літератури засвідчив, що на сучасному етапі немає, попри всю його актуальність, достатнього наукового обґрунтування психологічних умов розвитку толерантності у старшокласників.

Мета дослідження – полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці змісту, психологічних особливостей та умов розвитку толерантності старшокласників.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що розвиток толерантності старшокласників відбувається завдяки подоланню їхньої інтолерантності. Організація і проведення цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи забезпечує підвищення рівня толерантності старшокласників.

Об'єкт дослідження – толерантність учнів старших класів.

Предмет дослідження – психологічний зміст, особливості та умови розвитку толерантності старшокласників.

Завдання дослідження:

1) на основі теоретичного аналізу літературних джерел, вивчення та узагальнення психологічних досліджень визначити основні підходи до дослідження толерантності;

2) дослідити вікові та психологічні особливості толерантності старшокласників;

3) визначити психологічні умови розвитку толерантності старшокласників;

4) розробити та апробувати комплекс занять щодо підвищення рівня толерантності старшокласників.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення та узагальнення психологічних досліджень в межах досліджуваної проблеми. Психологічний експеримент із застосуванням діагностичних методик і анкет: експрес-опитувач «Індекс толерантності» (Солдатова Г., Кравцова О., Хухлаєв О., Шайгерова Л.), діагностичне дослідження ступеня комунікативної толерантності (Бойко В.) і тест агресивності (Почебут Л.).

Наукова новизна дослідження полягатиме в тому, що: вперше буде обґрунтовано психолого-педагогічні умови розвитку толерантності старшокласників; уточнено зміст та систематизовано численні інтерпретації поняття «толерантність»; визначено критерії та рівні сформованості толерантності старшокласників; розроблено програму підвищення рівня толерантності старшокласників; розширено уявлення про психологічне забезпечення супроводу особистості в системі освіти.

Практична значущість дослідження полягатиме в можливості застосування розробленої програму розвитку толерантності старшокласників в навчально-виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів, а також у процесі підвищення кваліфікації педагогічних працівників і практичних психологів у системі післядипломної педагогічної освіти.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на базі спеціалізованої загальноосвітньої школи з поглибленим вивченням іноземних мов I-III ступенів №15 м. Рівне, вул. Пушкінська, 17. Дослідженням було охоплено 122 учні старших класів.

Апробація та впровадження результатів. Основні результати дослідження доповідались та отримали схвалення на таких міжнародних конференціях: на науковій конференції студентів і магістрантів за підсумками НДРС у 2019-2020 навчальному році зі спеціальності 053 «Психологія» (Кам'янець-Подільський, жовтень 2020 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 101-річниці заснування Кам'янець-Подільського національного університету

імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 24 жовтня 2019 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців», (Кам'янець-Подільський, 19 листопада 2019 р.), на V Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі» (Кам'янець-Подільський, 14 лютого 2020 р.), на XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 23 квітня 2020 р.), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи на пошану професора А.І. Шинкарюка та 102-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» (Кам'янець-Подільський, 27 жовтня 2020 р.) та знайшли відображення у публікації автора.

Публікації. Харкавлюк А.Д. Психологічні умови розвитку толерантності старшокласників. *Актуальні проблеми психології особистості на європейському просторі, 14 лютого 2020 р.* : Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2020. С.86–88.

Структура та обсяг випускової роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел. Робота вміщує 13 рисунків, 6 таблиць.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження з'ясовано, що проблема формування толерантних стосунків є багатоаспектною та дискусійною. Толерантність є важливою умовою знаходження компромісів у міжособистісній та міжгруповій взаємодії. Але толерантність не повинна зводитися до індиферентності, конформізму, утиску власних інтересів, а допускати, з одного боку, стійкість, як здатність людини реалізувати свої особистісні позиції, а з іншої – гнучкість, як здатність з повагою ставитися до позицій і цінностей інших людей. Тому можна стверджувати, що толерантна особистість – це людина, що добре знає себе і розуміє інших людей. А інтолерантну особистість можна охарактеризувати як людину, яка не має якостей гнучкості у взаємодії з оточенням та емпатії по відношенню до них.

Побудова ефективних взаємин людини з самим собою і навколишнім світом супроводжується накопиченням особистого досвіду і розвитком умінь, що забезпечують продуктивний взаємозв'язок з іншими людьми. І тому школа як соціальний інститут має великі можливості для виховання у дітей толерантності. Ці можливості можуть бути реалізовані як в процесі навчальної, так і позакласної діяльності. Саме у шкільному товаристві у старшокласників можуть бути сформовані гуманістичні цінності та реальна готовність до толерантної поведінки. Потрібні координація зусиль сім'ї і школи, безпосереднього впливу на юнака авторитетних для нього дорослих і неодмінне залучення до вирішення цієї задачі учнівського колективу.

Відповідно треба вести продуману роботу, спрямовану на ініціацію і закріплення у юнаків поведінки, що виражає високогуманне ставлення до інших людей, а також пригнічує і викорінює негативну поведінку. І чим багатший і різноманітніший педагогічний інструментарій цієї роботи, чим краще враховуються індивідуальні особливості особистості школяра, тим швидше буде досягнуто бажаного результату.

2. Отримані результати констатувального експерименту засвідчують, що старшокласники ЕГ і КГ загалом характеризуються середнім, проте недостатнім рівнем розвитком толерантності. Це свідчить про те, що ціннісне толерантне ставлення до себе та інших сформоване фрагментарно, рідко проявляють чуйність до іншої людини, не розуміють її, слабо диференціюють почуття і переживання іншої людини, майже не проявляють активних дій на підтримку і допомогу, учні не завжди готові до позитивної толерантної взаємодії.

Виокремлено три умови формування толерантності учнів, які розкривають на різних рівнях: 1) *на рівні освітньої установи* через створення розвиваючого полікультурного простору і умови для оптимізації міжгрупової толерантної взаємодії його учасників; 2) *на рівні взаємодії суб'єктів освіти* – як готовність і здатність до вибудовування толерантних відносин в освітньому середовищі; 3) *на рівні конкретної особистості* – як вплив індивідуальних особливостей, етнічної ідентичності, етнічних стереотипів, етнічної самосвідомості на прояви толерантних якостей і толерантних відносин у міжособистісному спілкуванні.

До *головних принципів толерантності у вихованні* віднесено: 1) довірче співробітництво; 2) екологія взаємовідносин; 3) формування почуття власної гідності, самоповаги, поваги до оточення, народів, незалежно від їх соціальної належності, національності, раси, культури, релігії; 4) синергетизм, що забезпечує розвиток особистості, є його джерелом і рушійною силою; 5) творчість, що забезпечує реалізацію варіативних підходів до встановлення толерантних відносин і аналізу ситуації взаємодії.

Основа толерантності у вихованні – визнання прав інших на життя, смерть, волю і гідність; доброзичливе усвідомлення присутності у своєму соціальному середовищі представників інших культур, визнання позитивних аспектів різноманітності; уміння цінувати різноманітні прояви людей; здатність бачити спільні, взаємовигідні для різних людей, груп цілі й

інтереси і домагатися їх досягнення; визнання взаємозалежності людського існування тощо.

Важлива умова розвитку толерантності старшокласників – *створення толерантного виховного простору*, який можна трактувати як організацію та реалізацію взаємовідносин усіх суб'єктів навчально-виховного процесу, побудованих на принципах толерантності та спрямованих на ділове, безконфліктне спілкування та моральне виховання учнів.

До психологічних чинників формування і розвитку толерантності належать – *усвідомлений і ціннісно-осмислений особистий вибір*, згідно з яким людина, має власну думку, позицію, поважає і визнає право іншого сприймати і мислити інакше, бачить цінність різноманіття, а також готова будувати взаємодію на основі розуміння існування інших точок зору; *створення позитивного образу людини* або групи людей на основі вивчення факторів зміни стереотипів.

3. Мета формувального експерименту полягала у формуванні в старшокласників вмінь і навичок толерантних взаємовідносин, що проявляються у поведінці, вчинках, мовленні.

Результати контрольного зрізу та виявлені статистично значущі зміни показали ефективність проведеного експерименту, розробленого та впровадженого комплексу занять щодо підвищення рівня толерантності старшокласників. За результатами реалізації комплексної програми зросла задоволеність учнів взаєминами з однокласниками та учителями в навчальному процесі; знизилася кількість емоційно напружених проявів у середовищі старшокласників; зросло розуміння ролі толерантності під час міжособистісної взаємодії; учні зазначали, що вони розширили власні знання щодо проблеми толерантності; учні змогли краще пізнати себе та оточуючих; на думку учнів, включення в ділову співпрацю з позиції толерантності позначилося на стосунках з друзями, однокласниками і батьками, дозволило переглянути особисті взаємини і критично оцінювати власну поведінку, тощо. Практична значущість дослідження полягає в тому, що результати

дослідження можуть бути використаними: в процесі проектування і здійснення системи цілеспрямованої діяльності загальноосвітньої установи, орієнтованої на формування і розвиток толерантної поведінки учнів старших класів; при розробці та реалізації варіативних форм, методів і засобів формування та розвитку толерантних відносин старшокласників; в системі підвищення кваліфікації вчителів в аспекті вдосконалення їх професійної готовності до роботи щодо розвитку толерантних відносин старшокласників; у вдосконаленні діяльності психологічних служб і роботи шкільних психологів для вирішення проблем щодо формування і розвитку толерантних відносин в учнівському середовищі. Тому можна стверджувати, що у ході дослідження було підтверджено ефективність застосування запропонованої програми щодо підвищення рівня толерантності старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Е.В. Психологические основы толерантности учителя. Монологи об учителе. Санкт-Петербург : СПбАППО, 2003. С. 165–172.
2. Асташова Н.А. Проблема воспитания толерантности в системе образовательных учреждений. Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). Москва, 2002. С.74–85.
3. Бардиер Г.Л. Социальная психология толерантности. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. 120 с.
4. Бондырева С.К., Колесов Д.В. Толерантность. Введение в проблему. Москва : Изд-во Московского психолого-социального института, 2003. С. 4.
5. Волошина О.В. Педагогічні умови виховання толерантності у підлітків старшого віку в позакласній роботі: автореф. дис. канд. пед. Наук : 13.00.07. Херсон, 2007. 20 с.
6. Гришпун И.Б. Понятие и содержание характеристики толерантности (к вопросу о толерантности как психическом явлении). Толерантное сознание и формирование толерантных отношений (теория и практика). Москва, 2002. С. 31–40.
7. Гулевич О.А. Способы оптимизации межгруппового взаимодействия: направления и результаты исследования. Вопросы психологи. 2004. №6. С. 103–117.
8. Декларація принципів толерантності: схвалена Генеральною конференцією ЮНЕСКО на її 28 сесії в Парижі 16 листопада 1995 року. Б.м., 1995. 14 с.
9. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук. України; гол.ред. В.Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008 (8). 1040 с.
10. Каперзина Е.М. Формирование толерантных отношений в поликультурной среде учащихся старших классов: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Москва, 2009. С. 277.

11. Клепцова Е.Ю. Психологические условия формирования терпимого отношения педагогов к детям : автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Курск, 2001. С.7–8.
12. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 672 с.
13. Кон И.С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 256 с.
14. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. Санкт-Петербург : Питер, 2005. 940 с
15. Кузнецова Ю.В. Психологические факторы развития толерантности в юношеском возрасте: дис. канд. психол. наук: 19.00.13. Астрахань : РГБ, 2007.146с.
16. Леонтьев Д.А. К операционализации понятия «толерантность». *Вопросы психологии*. 2009. № 5. С. 3–16.
17. Масленникова В.Ш. Толерантность как педагогическая цель в воспитании личности. *Вестник Чувашского университета*. 2006. № 5. С.253–256.
18. Матієнко О.С. Виховання толерантності у старшокласників середніх загальноосвітніх ліцеїв Франції : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2006. 19 с.
19. Мацковский М.С. Толерантность как объект социологического исследования. Межкультурный диалог: исследования и практика [под ред. Г.У.Солдатовой, Т.Ю.Прокофьевой, Т.А.Люттой]. Москва : Центр СМИ МГУ им. М.В.Ломоносова, 2004. С. 143.
20. Мацковский М.С. Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе [Электронный ресурс] /// <http://www.tolerance.ru>
21. Можейкина Л.Б. Развитие толерантности подростков в процессе обучения русскому языку : дис. канд. психол. наук 19.00.07. Новосибирск, 2006. 235 с.

22. На пути к толерантному сознанию / Отв. ред. А.Г. Асмолов. Москва : Смысл, 2000. 255 с.
23. Недорезова Н.В. Толерантность в межличностном общении старшеклассников: дис. канд. психол. наук 19.00.05. М., 2005. 26 с.
24. Перцев А.В. Ментальная толерантность. Толерантность. *Вестник Уральского межрегионального института общественных наук*. 2002. № 1. С. 53.
25. Платонов Ю.П. Основы этнической психологии. Учеб. пособие. Санкт-Петербург : Речь, 2003. С. 383–385.
26. Психодиагностика толерантности личности / Под редакцией Г.У. Солдатовой, Л.А. Шайгеровой. Москва : Смысл, 2008 . 172 с.
27. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія: навч. посіб. 2-ге вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 360 с.
28. Собкин В.С. Российский подросток 90-х: Движение в зону риска. Аналитический доклад Текст. Москва : ЮНЕСКО, 1998. 218с.
29. Прескотт Д.У. Влияние некоторых видов сенсорной депривации на ЦНС Текст. Прага, 1979. С. 112.
30. Уолцер М. О терпимости. Москва : Идея-пресс, 2000. 160с.
31. Шалин В.В. Толерантность (культурная норма и политическая необходимость). Ростов-на-Дону, 2000. 348 с.
32. Шапар В. Б. Психологічний тлумачний словник. Харків : Прапор, 2004. 640 с.
33. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). Москва : Гардарики, 2005. 349 с.
34. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. Москва : Ось-89, 2004. 80 с.
35. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность: В 2-х т. Текст. Москва : Педагогика, 1986. Т.1. 407с.
36. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Самоанализ Текст. Москва : Прогресс, 2000. 480с.

37. Цукерман Г.А. Школьные трудности благополучных детей Текст. Москва : Интерпракс, 1995. 287с.
38. Чеснокова И.И. О тенденции исследований состояний личности в советской психологии Текст. Психология личности и образ жизни / Отв. ред. Е. В. Шорохова. Москва : Наука, 1987. 456с.
39. Ядов В.А. Регуляция и саморегуляция социального поведения личности: постановка проблемы Текст. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград : Наука, 1991. С. 6–32.
40. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология Текст. Москва : Юридическая литература, 1991. 367с.
41. Arnold M. L. The place of morality in the adolescent self. Unpublished doctoral dissertation. Harvard University, Cambridge, MA. 1993, 123p.
42. Baron R. M. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1173–1182.
43. Barriga A. (2001). Moral cognition: Explaining the gender difference in antisocial behavior. *Merrill-Palmer Quarterly*, 47, 532–562p.
44. Baumrind D. (1989). Rearing competent children. In W. Damon (Ed.). *Child development today and tomorrow*. San Francisco: Jossey-Bass. 349–378pp.
45. Boyes M. (1993). Styles of parent–child interaction and moral reasoning in adolescence. *Merrill-Palmer Quarterly*, 39, 551–570p.
46. Eisenberg N. (1995). Prosocial development in late adolescence: A longitudinal study. *Child Development*, 66, 1179–1197p.
47. Erikson E. (1963). *Childhood and society* (2nd edn). / E. Ericson // New York: Norton.
48. Lamborn S. (1991). Patterns of competence and adjustment among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 62, 1049–1065pp.

49. Lewis K.J.S. (2012). Do parents know best? Parent-reported vs. child-reported depression symptoms as predictors of future child mood disorder in a high-risk sample. *Journal of Affective Disorders*, 141, 233–236pp. Little, T. D.
50. Cunningham W.A. (2002). To parcel or not to parcel. Exploring the question, weighing the merits. *Structural Equation Modeling*, 9, 151–173pp.
51. Lizotte A.J. (1992). A shortened child behavior checklist for delinquency studies. *Journal of Quantitative Criminology*, 8, 233–245pp.
52. Stein K.F. (1998). Self-schemas and possible selves as predictors and outcomes of risky behaviors in adolescents. *Nursing Research*, 47, 96–106pp.